

7ab

se telt bele, egy nap arra mentem haza, hogy valaki kilépett a nyolcadikról. Nem bírta tovább, és szállni vágyott el a nyolcadikról, el végre az éjfélek elől, a szeméttároló tövében folyó beszélgetés, a félelem elől. A boldogságnak adni egy esélyt. Aztán néhány évvel később álltam ott a forgóajtóra emlékeztető ablak négyszögében. A lent parkoló autók tetejét figyeltem, mint matchboxok, melyekre mindig vágytam, de sosem kaptam szegénység miatt. Fentről nézve mégis milyen szépek. És már nem repülni vágytam, csak zuhanni.

Marshall Sahlins

A BŐVELKEDÉS LEGELSŐ TÁRSADALMA* (I)

Léderer Pál fordítása

Ha a gazdasággal foglalkozás a vészjóslás tudománya, leginkább a vadász-gyűjtögető társadalmak gazdaságának tanulmányozásakor brillíroznak. A szakkönyvek szinte kivétel nélkül azt fűjják, hogy a paleolitikumban az élet kemény volt, zord volt, s egymásra licitálva festik le, hogyan lett mind veszesebb és veszesebb. Bennük lapozva, az ember nem is annyira azon töpreng, hogy hogyan lehettek képesek életben maradni ezek a vadásznepek, hanem inkább azon: lehet-e egyáltalán életnek nevezni azt, ahogyan éltek. E könyvek lapjain a nyomkeresőt az éhenhalás réme cserkészi be szünetlenül. Technikai inkompetenciája – hogy is lehetne másképp? – szükségyszerűen azzal jár, hogy megállás nélkül kell pusztá túlélésének lehetőségéért megharcolnia. Lélegzetvételnyi ideje sem marad, minimális többletre sem telik neki, így nem folytathat „szabadidős tevékenységet”, nincs ideje „kultúrát teremteni”. S mindezen erőfeszítései ellenére, termodinamikai határfoka tekintetében (évi *per capita* energiaellátottságot értve ezen) minden más termelési mód képes túlszárnyalni eredményeit. A gazdasági fejlettségről értekező munkákban pedig folyton-folyvást ő az „elrettentő példa”: rajta mutatják be, mi az a „közvetlen szükségletre termelés”.

A hagyományos bölcsességek mindig nehezen ingathatók meg. Az ember kénytelen polemikusan fogalmazni, a szükséges átértékelést dialektikusan szavakba öltetni. Legyen hát! Ha közelebről megvizsgáljuk őket, ezek a vadászó-gyűjtögető társadalmak voltak

* E tanulmány első változata 1966-ban hangzott el előadásként a MAN THE HUNTER címen rendezett konferencián, bővített változata 1972-ben jelent meg a szerző STONE AGE ECONOMICS című válogatásában.

a világon első ízben a „bővelkedés” társadalmi. Paradox módon ez a megfogalmazás egészen másfajta hasznos és előre nem várt következtetéshez vezet el. Abban általánosnak mondható az egyetértés, hogy a „bőség társadalma” olyan társadalom, amelyben az emberek minden anyagi természetű igénye könnyűszerrel kielégíthető. Azt állítani, hogy ezek a vadászok bővében vannak a javaknak, tulajdonképpen nem egyéb, mint szembefordulni azzal a vélekedéssel, hogy az ember végzete elrendeltetett tragédia, a kényszermunka rabságára ítéltetett ember örök küzdelme, amire határokat nem ismerő igényeinek s a kielégítésükre elégtelennek bizonyuló eszközeinek összegeztethetlensége ítéli.

A bővelkedéshez ugyanis kétféle módon lehet eljutni. A szükségletek kétféleképpen „elégíthetők ki könnyűszerrel”: vagy úgy, hogy sok mindent állítunk elő, vagy úgy, hogy keveset kívánunk. A hozzánk közel álló felfogás, a galbraithi, olyan előfeltevésekkel él, amelyek sajátlagosan a piacgazdaságokra illenek; hogy tudniillik: az ember étvágya nagy, mondhatni, kielégíthetetlen, a rendelkezésére álló eszközök pedig szegényesek – bár, igaz, ami igaz, javíthatók. Így az eszközök és a célok közötti szakadék a szorgalmatos termelékenység révén szűkíthető, legalábbis addig a mértékig, hogy a „legfontosabb javakból” elegendő álljon rendelkezésre. A bőséghez azonban egy másik úton is eljuthatunk, a zen útján. Ehhez azonban más kiindulópontot kell választanunk, olyat, amely különbözik a miénktől. Ez a szemlélet úgy tartja: az ember anyagi szükségletei végesek és soványak; a technikai eszközök pedig változatlanok, de egészében véve elegendők. A zen stratégiájának elköteleződve, az emberek soha nem látott anyagi bőségnek lehetnek – még alacsony életszínvonalon is – élvezői.

Azt hiszem, ez a felfogás nagyon is jól leírja a vadászokat. Segíthet megmagyarázni gazdasági viselkedésük legkülönösebb vonásait is: például tékozló magatartásukat – az arra való hajlandóságot, hogy a rendelkezésükre álló készleteket rögtön maradéktalanul föléljék, mintha tetszés szerint bármikor előállíthatnák őket. A szűkösség piaci rögeszméjétől nem háborgatva, a vadászok gazdasági viselkedésformái sokkal inkább visszavezethetők a bőségre, mint a mieink. Destutt de Tracy, bármennyire „*halvérű, doktriner burzsoá*” lett légyen is, azzal a megfigyelésével elnyerte Marx jóváhagyását, hogy „*a szegény nemzetek általában kényelmesen élnek*”, a gazdagok viszont „*általában szűkölködnek*”.

Ezzel nem kívánjuk tagadni, hogy a mezőgazdasági termelés elterjedése előtti társadalmak komoly kényszerek szorításában élnek. Csupán annyit kívánunk leszögezni – napjaink vadászó-gyűjtőgető törzseinek ismeretében –, hogy a kényszerek e szorításaihoz sikeresen képesek alkalmazkodni. Az erre vonatkozó bizonyítékok sorra vétele után a tanulmány végén visszatérek majd a vadászó-gyűjtőgető „közgazdaságtan” igazi problémáihoz, melyeket a paleolitikumra jellemző szegénység jelenleg érvényben lévő leírásai még véletlenül sem képesek korrekt módon bemutatni.

A fogalmi félreértés forrásai

A „puszta létfenntartáson fölülemelkedni képtelen gazdasági szervezet”, a „csak egészen kivételes körülmények között rendelkezésre álló szabad idő”, a „táplálék után kutatás szüntelen kényszere”, a „sovány és viszonylag megbízhatatlanul rendelkezésre álló” természeti erőforrások, a „fölhalmozható többlettermék hiánya”, a „minél több emberből kifacsarandó minél több energia” – körülbelül efféle címszavakkal jeleníthető meg a vadász-gyűjtőgető népekről alkotott „átlagos” antropológiai elképzelés.

„Ausztrália őslakosai klasszikus képviselői az olyan népességszociális csoportoknak, amelyeknek gazdasági erőforrások csak a létező legszűkösebb mértékben állnak rendelkezésére. Ahol élnek, a körülmények még a busmanokénál is keményebbek, bár lehet, hogy a kontinens északi régióira ez kevésbé áll. [...] Igen tanulságos e szempontból annak számbavétele, hogy Északnyugat-Közép-Queensland őslakosai mihez tudnak hozzájutni az általuk belakott területeken. [...] A föllállított leltár változatossága, sokszínűsége impresszionáló, de senki ne essék abba a tévedésbe, hogy a változatosságot a bőséggel azonosítsa. Az egyes táplálékfajtákból rendelkezésre álló mennyiség ugyanis oly kevés, hogy csak a végletesen megfeszített élelemszerző munka teszi – úgy-ahogy – lehetővé az élet fönntartását.” (Herskovits, 1958. 68–69.)

Vagy lássuk, mi a helyzet Dél-Amerikában!

„A nomád vadászok-gyűjtögetők alig-alig tudnak szert tenni a létfenntartásukhoz szükséges minimumra, és gyakran előfordul, hogy ebben kudarcot vallanak. Az, hogy egyetlen személy el-tartásához 10-20 négyzetmérföldnyi terület kell, elég jól tükrözi ezt a helyzetet. Állandóan úton vannak, élelemkeresésben, elég világos, hogy nem rendelkezhetnek olyasfajta érdemleges »szabadidővel«, amelyben ne létfenntartásukról kellene gondoskodniuk, mint ahogy abból a kevésből, amit ritkán adódó szabad pillanataikban kézműves módon előállíthatnának, se nagyon tudnának sokat magukkal vinni útjaikon. Számukra a termelőtevékenység adekvát mivolta a túlélés lehetőségét jelenti, s nem többet; szinte soha semmiről nem mondható, hogy picivel többel rendelkeznének a multhatatlanul szükségesnél.” (Steward és Faron, 1959. 60.; lásd még Clark, 1953. 27., lábjegyzet; Haury, 1962. 113.; Hoebel, 1958. 188.; Redfield, 1953; White, 1959.)

Ez a vadászó népek helyzetéről kialakított baljóslatú kép azonban „megelőzi” az antropológiai nézőpontot, és kívül is esik rajta, mivel történeti termék, és arra a tágabb közgazdasági kontextusra utal, amelyben az antropológia tudománya működni kezdett s mai napig működik. Gyökerei abba a korba nyúlnak vissza, amikor Adam Smith írogatta a magáét (vagy, ha tetszik, talán még régebbre, amikor még senki nem írt semmit).¹ Valószínűleg ez volt a neolitikum kikristályosodó előítéleteinek egyik legkorábbi, egy olyanfajta ideológiai termék, mely a vadászok arra való képességében, ahogyan kiaknazzák a környezet erőforrásait, zseniálisan képes volt meglátni annak történelmi következményeit, hogy megfosszák magukat tőlük. Valószínűleg Jákob magjától örököltük, amely „terjeszkedett nyugatra és keletre, és északra és délre”, kiszorítván Ézsaut, az idősebbik fiút, aki cselvető vadász volt, de egy híres jelenetben eljátszotta elsőszülötti jogát.

A vadászó-gyűjtögető gazdaságokról napjainkban érvényes rossz véleményt azonban nem föltétlenül az újkőkori etnocentrizmus számlájára kell írunk. Megfelelőnek mutatkozik erre a burzsoá etnocentrizmus is. A manapság létező üzleties ökonómia (mely minden ízében olyan csapdát állít, melyet az antropológiai megalapozottságú közgazdaságtannak ki kellene kerülnie) ugyanezekre a komor következtetésekre jut a vadászó életformával kapcsolatban.

Tényleg paradoxon lenne azt állítani, hogy a vadásznépek gazdasági élete annak ellenére is a bővelkedés jegyében zajlik, hogy abszolút szegénységben élnek? A modern kapitalista társadalmak, bármily gazdagon fölszerelkezettek is, egyre csak a szűkösségről beszélnek. A világ leggazdagabb népei szemében alapelvszámba megy a gazdasági eszközök elégtelensége. A gazdaság anyagi helyzete – olybá tűnik – teljesítőképességének értékeléséhez nem elegendő. Valamit a gazdaság megszerveződéséről is kell tudnunk mondani (Polányi, 1947, 1957, 1959; Dalton, 1961).

A piaccgazdaság ipari rendszere oly módon intézményesíti a szűkösséget, amelynek semmilyen korábbi rendszerben nem akad párja, mely valamennyire is megközelíthetné. Egy olyan rendszerben, ahol a termelést és az elosztást az árak viselkedése révén hozzák összhangba, s ahol minden, ami az élethez szükséges, a szerzéstől és a költéstől függ, az anyagi javak elégtelensége válik minden gazdasági tevékenység nyíltan érvényre jutó, kalkulálható kiindulópontjává.² A vállalkozni akaró azzal kerül szembe, hogy véges nagyságú tőkét a különböző lehetőségek közül melyikbe ruházza be, a munkavállaló abban reménykedik, hogy keresetet biztosító munkalehetőségek között válogathat, a fogyasztó pedig... Nos, a fogyasztás kettős tragédia: ami kezdetben csak inadváltás, az nélkülözéssé válik. A nemzetközi léptékű munkamegosztás kiépülése folytán a piac a termékek szemképrázatát választékát teszi hozzáférhetővé: mindazokat a magukat az embertől karnyújtásnyira illető Csuda Dolgokat, amelyek teljes körének birtoklása azonban senkinek nem adatik meg. Sőt, s ez még rosszabb, a fogyasztó választási szabadságára épülő játékban minden egyes választás egyidejűleg nélkülözéssé is válik, hiszen minden egyes vásárlás egyben valami másnak a megvásárlásáról való lemondás is; valami olyanról való lemondás, ami egy hajszálnyival kevésbé bizonyult kívánatosnak annál, amit megvásároltunk (bár előfordulhat, hogy kívánatosabb lett volna). Végül is, ha az ember vesz egy autót, mondjuk egy Plymoutht, akkor nem vehet pluszban még egy Fordot is (s ha hihetek a televízióban látott reklámoknak, az ezzel járó megfosztottságérzés nem redukálódik egyszerűen anyagi természetű veszteséggé).³

Ez a véget nem érő robotra ítéletés csupán miránk mondatott ki. Az ítéletet: „nincs elég”, a gazdaság mondja ki – s ez egyben persze közgazdaságtanunk axiómája is: szűkös eszközeidet úgy használd különféle célok megközelítésére, hogy az adott lehetőségek között maximálisan elégedett lehessél! Így aztán természetesen ebből a szorongásos nézőpontból nézünk vissza a vadásznépekre. De ha a modern ember a maga minden technikai előnye ellenére sem képes hozzájutni mindahhoz, ami kell neki, ugyan mi esélye lehet a félmeztelen vadembernek a maga vacak íjával és nyílvevesszőjével? Világos. Amikor a vadászt burzsoá impulzusokkal ruházzuk fel, s mindehhez kőkorszaki eszközöket bocsátunk rendelkezésére, persze, hogy eleve reménytelennek ítéljük meg a helyzetét.⁴

Mindezek ellenére a szűkösség nem magukból a technikai eszközökből következik. Az eszközök és a célok közötti összefüggésből adódik. Mérlegelnünk kellene – a lehetőség empirikusan nem kizárt! –, hogy a vadászok egy jól körvonalazott cél érdekében tevékenykednek, nevezetesen, hogy épségben-egészségben maradjanak; e célkitűzéshez pedig az íj és a nyílvevessző tökéletesen megteszi.⁵

Mindezen túl más, fejüket az antropológiai elméletekben és az etnológusi gyakorlatban szinte járványszerűen fölütő nézetek is közreműködnek abban, hogy erre a fajta megértésre képtelennek mutatkozzunk.

Az arra való antropológiai hajlandóság, hogy eltúlozzuk a vadásznépek gazdasági gyakorlatának hatékonytalanságát, leginkább a neolitikum gazdaságával való lesajnáló összehasonlításokban fejeződik ki. A vadászok – amint azt Lowie köntörfalazás nélkül leszögezi –, *„sokkal többet kell dolgozzanak megélhetésükért, mint a földműves és állattenyésztő népek”* (1946. 13.). Ennek kapcsán legfőként az evolúciós antropológia érezte leginkább magától értődőnek – ha ugyan nem *elméletileg szükségszerűnek* –, hogy a szokásos szemrehányó hangnemben nyilatkozzék. Az etnológusok és a régészek a neolitikus forradalom elkötelezett híveivé lettek, és a forradalom iránti lelkesedésükben minden lehetőséget megragadtak arra, hogy a Régi Rend (vagyis: a paleolitikum) hibáira rávilágítsanak.

Egyebek között néhány régi skandalumra is. Nem ez volt persze az első alkalom, amikor a filozófusok az emberiség kezdeteinek időszakát inkább a természet, mintsem a kultúra birodalmába tartozónak nyilvánították. Mint Braidwood fogalmaz: „Az az ember, aki egész életét azzal tölti, hogy állatok nyomába szegődik, hogy leölje és elfogyassza őket, egyik boggyóban gazdag tisztástól a másikig vándorol, igazából úgy él, mintha maga is állat volna.” (1957. 122.) A vadászokat imigyen lecepülve, az antropológusok úgy érezték, most már szabad kezet kaptak az újkőkori Nagy Ugrás magasztalására, olyan technológiai fejlődést látva emebben, mely lehetővé tette az idő egy, a szűken az élelemhez való hozzáférésre szükségesen felül maradt részének szabadidőre fordítható elkülönítését (Braidwood, 1952. 5.; lásd még Boas, 1940. 285.).

Meghatározó jelentőségű írásában (ENERGY AND THE EVOLUTION OF CULTURE) Leslie White kifejti, hogy az újkőkor „hatalmas előrelépést eredményezett a kulturális fejlődés terén [...] annak az egy főre jutó energiamennyiségnek az ugrásszerű növelése következtében, melyre a földművelés és az állattenyésztés mesterségéhez értő népek képesek voltak szert tenni, s ellenőrzött formában, célirányosan alkalmazni”. (1949. 372.) White különösen azzal hangsúlyozta az evolúciós különbségeket, hogy határozott különbséget tett az emberi erőfeszítés mint a sajátzerűen a paleolitikumra jellemző energiaforrás és az újkőkor kultúráira jellemző domesztikált növényi és állati erőforrások között. Az energiaforrásoknak ekkénti meghatározása egyszerűen lehetővé tette a vadászok az emberi test által kifejtett „termodinamikai potenciáljának” precíz kiszámítását, és annak kimutatását, mennyire csekély: egyhuszad lóerő/fő (1949. 369.) – amivel szemben a neolitikum kulturális forradalma jelentős részben kiküszöbölte az emberi erőfeszítést, hiszen – így White – az emberek válláról bizonyos munkabefektetés-kímélő eljárások (házasított növények és állatok) sok terhet vettek le. De White gondolatmenete nyilvánvalóan félreértésre épül. Mind a paleolitikumban, mind a neolitikumban a rendelkezésre álló mechanikus energia döntően, alapvetően emberek kifejtette energia (mely mindkét esetben növényi, illetve állati forrásokból táplálkozik), úgyhogy – elhanyagolható kivételektől eltekintve, mint amilyen például a nem emberi eredetű erőforrások közvetlen használata – az egy főre eső, munkába fogható energiamennyiség a két időszak során mindvégig ugyanannyi; s az emberi történelem során nagyon sokáig – voltaképp az ipari forradalom hajnaláig – többé-kevésbé állandónak mondható.⁶

A paleolitikummal való elégedetlenségnek egészen más forrása az, amelyet az antropológusok végeztek terepmunka tapasztalatai táplálnak, az a tapasztalat, melyre a még ma is föllelhető vadászó-gyűjtögető népeket, Ausztrália őslakosait, a busmanokat, az anákat, a yahvanokat tanulmányozó európai antropológusok tettek szert. Ez az etnográfiai kontextus ugyanis, természetéből következően, kétféle módon is torzítja a vadászó-gyűjtögető gazdaság megértésére irányuló igyekezetünket.

Először is, rendkívül könnyűvé teszi, hogy a naivitás csapdájába essünk. A távoli és egzotikus környezet, mely a mai vadászok tevékenységének kulturális színpadát alkotja, rendkívül megnehezíti az európai ember számára, hogy emezek helyzetét kedvezőnek ítélhesse meg. Az ausztrál sivatagokban vagy a Kalahári-sivatagban földművelő tevékenységet folytatni szinte lehetetlen, így aztán a beavatatlan szemlélő egyik ámulatból a másikba esik: „Hogyan is tudhat itt bárki életben maradni?!” Az ebből levont következtetést, hogy a helybeliek épp hogy csak tengődhetnek ebben a környezetben, csak megerősítik a döbbenetesen változatos érendjükhez kötődő elképzelések (lásd a fentebb már idézett Herskovitsot). Mivel azt, ami az érenden szerepel, az európai ember gyomorforgatónak és ehetetlennek tartja, a helyi konyhaművészet termékeit nézve óha-

tatlanul adódik a következtetés, hogy illet csak az éhhalál szélén álló ember fogyaszt – vagyis ezek az emberek az éhhalál szélén állnak. Az efféle következtetések persze gyakoribbak a korábbi századok látogatóinak írásaiban, mint az időben hozzánk közelebb esőkéiben; gyakoribbak a felfedezők és misszionáriusok naplóiban, mint az antropológusok tudományos beszámolóiban; de éppen azért, mert a felfedezők útleírásai időben távolibbak, hitelesebben is írják le a bennszülöttek tényleges életfeltételeit, s ezért bizonyos fokig respektálni illik a bennük foglaltakat.

Az elismerés azonban módjával illeti meg őket. Sir George Grey beszámolója (1841) például kiérdemli. Az 1830-as években vezetett expedíciói alkalmából Nyugat-Ausztrália legsivárabb körzeteibe is eljutott, ámde, mivel szokatlanul közlőről és alaposan figyelte meg a helybélieket, kénytelennek mutatkozott cáfolni a hozzá hasonlórúeknek a gazdasági tevékenység kétségbeejtő helyzetéről írott beszámolóit. Nagyon gyakran arra a hibás következtetésre jutnak – írja –, hogy „a bennszülötteknek nincs miből fönntartaniuk magukat, időről időre nyomasztó gondot jelent számukra, mivel is táplálkozhatnak”. E vonatkozásban számos utazó már-már „nevetségessé” válik a maga alkotta véleményével. „Naplóikban egyre azon jajveszékelnék, hogy a szerencsétlen bennszülötteket az éhezés arra kényszeríti, hogy mindenféle táplálékra ráfanyalodjanak, ami csak kalyibájuk környékén akad, holott igen gyakori, hogy a föl sorolt táplálékok éppenséggel a bennszülöttek legkedveltebb csemegéi, s sem ízletességben, sem táplálóértékben nem vethető elfogyasztásuk ellen semmi.” Hogy érzékelhetővé tegye, „mekkora tudatlanság uralkodik a nézetekben afelől, ami ennek a vad állapotban élő népnek a szokásait és erkölceit illeti”, Grey ezt egy rendkívül jellegzetes példán, felfedező kollégájának, Sturt kapitánynak az úti beszámolójából vett idézettel szemlélteti. Sturt olyan őslakosokkal találkozott, akik éppen azzal foglalatostkodtak, hogy nagy mennyiségben gyűjtötték be a mimóza mézgáját. Ennek kapcsán a következőket írja: „Ezek a szerencsétlen teremtmények végső szorultságukban arra kényszerültek, hogy – más táplálékra szert tenni nem tudván – ezt a ragacos, nyálkás mic sodát fagyasszák.” Csakhogy – jegyzi meg Sir George – ez a mézga egyik legkedveltebb táplálék a helybélieknek, és amikor eljön az „aratás” ideje, s nagy mennyiségben lehet hozzájutni, tömegek gyűlnek össze s vernek tábort (amire más körülmények között nemigen nyílnék módjuk). Végül, mint írja: „Összegzésként azt mondhatjuk, hogy a bennszülöttek jól élnek. Előfordulhatnak olyan körzetek, ahol az év egy meghatározott szakaszában éppen hiány mutatkozhat élelemben. Ilyenkor ezeket a helyeket nem keresik föl. A fehér utazó – vagy akár csak a máshová valósi bennszülött – egész egyszerűen nem lehet képes megítélni, hogy egy adott vidék bővelkedik-e élelelként fogyasztható javakban, vagy, ellenkezőleg, hűjával van azoknak. [...] A maga lakta földön élő bennszülött számára azonban egészen más a helyzet. Ő pontosan tudja, mi terem meg ott, tudja, minek mikor van az évadja, s tudja azt is, hogyan juthat hozzá. Az adottságoknak megfelelően méri föl, hogy vadászterületének mely részét mikor keresi föl; csak annyit mondhatok, hogy én magam mindig a legnagyobb bőség nyomait láttam kunyhóikban.” (Grey, 1841. 2. köt. 259–262., az én kiemeléseim; lásd még Eyre, 1845. 2. köt. 244., lábjegyzet).⁷

Sir George gondosan ügyelt arra, hogy ezt az optimizmust sugárzó vélekedést ne terjessze ki az őslakosoknak a fehér nagyvárosokban vagy azok peremén élő lumpenproletariátusára (lásd Eyre, 1845. 2. köt. 250., 254–255.). E különbségtétel rendkívül tanulságos. Ráirányítja figyelmünket az etnográfiai félreértések egy másik forrására. Lényegét tekintve a vadászok „antropológiája” jószerivel exvademberek anakronisztikus tanulmányozása, egy olyan társadalom életében való vájkálás, amelyen (mint azt Grey hajdanán megjegyezte) egy másik társadalom képviselői uralkodnak.

A még életben lévő élelemgyűjtő népek – mint kollektívum – eredeti környezetük-ből kiseprűzött, számkivetett embercsoportok. Ők a paleolitikum emberének jogfosztott utódai. Olyan peremzugokban húzzák meg ma magukat, amelyek semmiben sem hasonlítanak a termelési módjukat kialakító, jellemző területekhez. Ezek ma egy hajdan volt idő emlékéét őrző kultuszhelyek, amelyek – mert olyan jellegzetesen szegények, hogy a fejlettebb társadalom nem tudtak mit kezdeni velük, s ezért el is vesztették az érdeklődésüket irántuk – végzetesen kívül esnek az érvényét a földkerekség egészére kiterjesztő kulturális előnyomulás fő sodorvonalán és centrumain, így tehát nyújthatnak még némi menedéket. Néhány szerencsésebb helyzetű gyűjtő népek társadalom tekinthető csak kivételnek, mint például az északnyugati partvidék indián törzsei, akiknek (viszonylagos) jólétét soha nem vitatta senki. A többieket először a mezőgazdaságra, majd utóbb az iparra berendezkedett gazdaságok mindenütt kiszorították eredeti ökológiai közegükből. Lehetőségeik mindenütt rosszabbak a késő paleolitikumra jellemző átlagosnál.⁸ Ráadásul az európai imperializmus által az elmúlt kétszáz év során végrehajtott rombolás különösen súlyosnak bizonyult, így aztán az antropológus megszokott rutinját alkotó megfigyelések voltaképp nem többek „meghamisított” kultúrjavaknál. Még a felfedező és misszionáriusok beszámolóí is (most tekintsünk el eredendő etnocentrikus tévedéseiktől) már befolyásolt, megrontott gazdaságokról szolgálnak ismeretekkel (vö. Service, 1962). Kanada keleti részének vadászó népei (akikről a JESUIT RELATIONS-ben olvashatunk) a XVII. század elején kényszerültek rá, hogy prémkereskedelemből próbáljanak megélni. Mások környezetét jóval előbb tönkretette a fehér ember, hogysen számot lehetett volna adni termelő tevékenységük eredeti formáiról. Azok az eszkimók, akiket mi ismerünk, már nem vadásznak bálnára, a mai busmanok már nem nagyon vadászhatnak vadra, a sosónok diófenyőit kivágták a fehérek, vadászmezőiket pedig lelegelték a fehérek csordái.⁹ Amikor ezeket a népeket ma „nyomorúságban élőként” prezentálják nekünk, akiknek erőforrásai soványak és megbízhatatlanok, akkor miről is van szó? Az eredeti létfeltételek visszaidézéséről vagy pedig a gyarmatosítás kéréhetetlenségének bemutatásáról?

E globális kiszorulás az evolúciós értelmezésekre gyakorolt hatásának messzemenő következményeire (egyszersmind problémáira) csak a közelmúltban kezdtünk el fölfigyelni (Lee és Devore, 1968). Mai fontosságát talán abban foglalhatjuk össze, hogy a jelenlegi körülményeket nem annyira úgy kell felfognunk, mint a vadásznépek termelési képességei megítélésének adekvát keretét, sokkal inkább egyfajta szélsőséges próbára tevést kell látnunk bennük. Éppen ezért a teljesítményeikről alább következő beszámolót egészen rendkívüli eredményként kell elkönyvelnünk.

„Egyfajta anyagi bőség”

Ha figyelembe vesszük, hogy az elméletek milyenek mutatják a vadászó-gyűjtő népek szegénységét, elég nagy meglepetésként érheti az embert, hogy a Kalahárisivatgban élő busmanok – az élelem és a víz kérdésétől most tekintsünk el! – a mindennapjaik során szükségesnek bizonyuló „hasznos” dolgok körén belül maradván, „egyfajta anyagi bőség” áldásait élvezhetik. *„Ahogy a !Kungok egyre inkább kapcsolatba kerülnek a fehér emberrel – s ez napjainkban már igencsak megéssik –, egyre erőteljesebben fogják elkezdni hiányát érezni az általa készített dolgoknak; egyre inkább fogják szükségét érezni annak, hogy ilyenek nekik is legyenek birtokukban; egyre hevesebben fognak arra vágyani, hogy megszerezhessék ezeket. Kisebrendűségi komplexust fog nekik okozni, hogy ruhátlanul állnak az őket körülvevő felöltözött idegenek között. De amíg a saját életüket élték, a maguk készítette eszközöket*

használták, viszonylag mentesek voltak mindenféle anyagi szükséglet nyomásától. *A víz és az élelem kivételével (fontos kivételekről van szó!) – ami a Nyae Nyae !Kungoknak, ha éppen csak elegendő mennyiségben is, de rendelkezésre áll (hogy soványak, de nem tekinthetők csonttá aszottnak, legalábbis erre látszik utalni) –, mindegyiküknek mindene megvolt, ami kellett neki, vagy, ha úgy esett, előállíthatta, mivel minden férfi és minden nő elő tudja állítani – és elő is állítja – azt, amire szüksége van. [...] Egyfajta anyagi bőségben éltek, mivel az önfenntartásukhoz szükséges szerszámokhoz valót azokban az anyagokban tanulták meg föllelteni, amelyek a környezetükben bőségesen voltak találhatóak, s amelyekhez mindenki szabadon hozzáférhetett (fa, nád, csont a fegyverek és szerszámok elkészítéséhez, rostanyag a kötelekhez, fű, növényzet a szálláshelyek előállítására), vagy pedig olyan anyagokban, amelyek legalábbis a népesség szükségleteihez képest mindig elegendő mennyiségben álltak rendelkezésre. [...] A !Kungok mindig nekiállhattak struccotját keresni, hogy héjuk darabjaiból nyakláncot fűzzenek (vagy kereskedjenek velük), de külön keresés nélkül is mindig akadt elegendő, hogy minden nőnek meglegyen a maga kb. tucatnyi vízhold- vagy tárolóedénye (nagyjából ennyit képes magával hordani) és elegendő fölfűzhető „ékszer”. Vadászó-gyűjtögető életmódjuk során – az évszakok múlásához igazodva, vándorolva egyik ételmezt adó helytől a másikig, szüntelenül ingázva a vizet és az ételmezt biztosító helyek között – magukkal hordják gyermekeiket és legszükségesebb tulajdonaikat. Mivel, ha valamire szükségük van, mindenütt bőségesen találnak nyersanyagot annak előállításához, a !Kungok sosem próbáltak megoldást keresni arra, hogy hogyan kellene használati tárgyakat valahogy tárolni, nem érezték szükségét annak, hogy bármit több példányban állítsanak elő. Útra kelvén, gyakran még azt sem cipelik magukkal, ami kellett. Ha éppen nincs, mikor kell, kölcsönkérnek a másét. Könnyedén leteznek arról, hogy bármit is fölhalmozzanak, s így a különböző tárgyak fölhalmozása semmilyen értelemben nem is befolyásolná »pozíciójukat.« (Marshall, 1961. 243–244., az én kiemelésem.)*

A vadászó-gyűjtögető termelési mód elemzése során hasznos lehet két dolgot elkülöníteni egymástól – ahogyan azt Marshall is tette. Az élelem és a víz bizonyosan „fontos kivétel”, amit jobb elkülönítve kezelni és részletesen taglalni. Ami a többit illeti, a nem létfenntartási szektort, a busmanokról mondottak általában is, részleteikben is alkalmazhatók a vadásznépekre a Kalahári-sivatagtól Labradorig – vagy a Tüzföldre, ahol Gusinde arról számol be, hogy az ott élő yahganok még a nagyon gyakran használatos eszközeikből sem hajlandók egynél többet tartani, ami annak jele, hogy „rendkívül magabiztosak”. Itt, a Tüzföldön – írja a szerző – „az embereknek nem kell sokat bajlódniuk, hogy ellássák magukat a szükséges munkaeszközökkel” (1961. 213.).¹⁰

Ami a létfenntartás körén kívül eső dolgokat illeti, az emberek szükségletei általában könnyedén kielégíthetők. Ez a fajta „anyagi bőség” részben az előállítás könnyűségével magyarázható, emez pedig a technológia egyszerűségével és a javak tulajdonbavételének demokratizmusával. A termékeket „otthon” állítják elő, kőből, csontból, fából, bőrből, csupa olyan anyagból, amit „bőséggel találnak a kezük ügyében”. Általánosságban elmondhatjuk, hogy sem a nyersanyaghoz való hozzájutás, sem pedig a megmunkálása nem igényel különösebb erőfeszítést. A természetes nyersanyagforrásokhoz való hozzáférés általában egészen közvetlenül adott – „ott áll, mindenkinek rendelkezésére” –, mint ahogy a megmunkáláshoz szükséges szerszámoknak is mindenki birtokában van, és a szükséges szakértelemmel is mindenki rendelkezik. A munkamegosztás formái hasonlóképpen egyszerűek, többnyire nemek szerinti munkamegosztásról van szó. Tegyük hozzá mindehhez, hogy a dolgok egymás közötti elosztása nagyon is nagyvonalúan történik (ez igencsak jellemző a vadásznépekre), aminek általában az a végeredménye, hogy mindenki egyformán részesül a javak bőségéből s a jólét ekként adott fokából.

Azám! Persze, „adott fok”-ról van szó. A javak „bősége” egy objektíve nagyon is alacsonyan meghúzott életszínvonal függvénye. Nagyon is fontos eleme a rendszernek, hogy a fogyasztható javak szokásos mennyisége (mint ahogy az őket fogyasztók létszáma is) ebben a kultúrában nagyon alacsonyra van szabva. Kis létszámú embercsoportról van szó mindig, akik végtelenül szerencsésnek tartják magukat, ha néhány könnyen előállítható dolognak birtokában lehetnek: némi ruházatnak, valamiféle, a helyi időjárási viszonyok között megfelelő lakhelyül szolgáló tákolmánynak,¹¹ néhány ékitménynek, gondosan eltett kovakőnek, miegyébnek (például, „*a bennszülött vajjakosok által az emberekből kioperált kvarcdarabkáknak*” – Grey, 1841. 2. köt. 266.), és hát persze annak a bőrből készült zsáknak, amiben „*a hűséges feleség mindezt – az ausztrál vadember egész vagyonát – hordozza*” (266.).

Arról, hogy a vadász népek az anyagi javak ily szerény mennyisége mellett is tökéletesen elégedettek, nem nagyon van mi egyebet mondani. Igazából az a kérdés, hogyan képesek ilyen kevéssel is beérni. Ez, részükről, ugyanis tudatos választás – mint Gusinde fogalmaz (1961. 2.): „*elvi kérdés*” számukra, és egyáltalán nem tekintik szerencsétlenségnek.

Ne akarj semmit, nem lesz hiányod semmiben! Vajon arról van-e szó, hogy a vadászok azért nem hajszolják az anyagi javakat, mert annyira az élelemkeresés igájába vannak fogva („*lehetőleg minden emberből maximális energiabefektetést kinyerni*”), hogy sem idejük, sem erejük nem marad a kellemességet jelentő egyéb dolgok keresésére? Vannak etnográfusok, akik ennek éppen az ellenkezőjéről számolnak be: a táplálék föl kutatása oly hatékonyan történik, hogy idejük java részében az emberek egyszerűen nem tudják, mihez is kezdjenek magukkal. Másfelől persze az állandó mozgás, az „úton levés” alapvető feltétele ennek a habitusnak; időnként kifejezetten nagy utat kell bejárni, de még ha nem így történik is, hamar megtanulják igen kevésre becsülni a tulajdonlás nyújtotta elégedettséget. A vadászó emberről joggal mondható, hogy gazdagsága csak terhére van. Az ő életkörülményei között a birtoklás, mint Gusinde mondja, nyomasztóan megterhelő, mégpedig annál inkább, minél tovább kell magával hordoznia a javait. Vannak gyűjtögetők, akik kenuval közlekednek, vannak, akik kutyaszánnal, de a legtöbbjük gyalogosan, és vinnie kell magával mindazt, amije van. Így hát bölcsen annyira tart csak igényt, amennyit kényelmesen magával vihet. Vagy amennyit az asszonya magával vihet: a férfiak többnyire mentesülnek attól, hogy terhet viseljenek, hiszen örökös készenlétben kell lenniük, semmitől sem akadályoztatva, akár, hogy a vadat üldözőbe fogják, akár, hogy kivédjenek valamilyen támadást. Mint Owen Lattimore némiképp hasonló összefüggésben írta: „*Az igazi nomád mindig szegény.*” Mozgékonyság és tulajdonlás nem fér össze.

Hogy a gazdagság gyorsan átfordulhat valami olyanná, ami inkább teher, még a kívülálló számára is elég nyilvánvalónak tűnhet föl. Amikor búcsút készült venni busman barátaitól, Laurens van der Post is beleütközött ebbe az ellentmondásba. „*Az ajándékozás kérdése nem kevés nyomasztó pillanatot okozott nekünk. Valósággal elszégyelltük magunkat, látva, hogy mennyire nincs semmink, amit ajándékol adhatnánk nekik. Szinte minden tulajdonunk csak terhükre lett volna, megnehezítette volna, hogy a maguk szokott módján éljék az életüket. Ők, gyakorlatilag, szinte semmiféle tulajdonnal nem rendelkeztek: egy ágyékkötő, egy bőrből készült takaró és egy kis bőrszák – ennyi volt a személyes tulajdonuk. Semmijük nem volt, amit egy szempillantás alatt össze ne szedhettek volna, hogy aztán pokróckájukat összehajtogatva és a vállukra vetve, elinduljanak akár ezer mérföldnél is hosszabb útjukra. Semmiféle érzékük nem volt a tulajdonszerzésre.*”

Ha ez még egy véletlenül odavetődött idegen számára is ennyire nyilvánvaló, akkor ez a beidegződés nyilván „második természetévé” lett már ezeknek az embereknek. A dologi javak iránti vágyakozás visszafogottsága intézményesül; pozitív kulturális ténynyé válik, ami a gazdasági tevékenység legkülönbözőbb vonatkozásaiban is rendre megnyilvánul. Lloyd Warner a murnginokról például azt meséli, hogy az ő értékrendszerükben a hordozhatóság nagyra tartott szempont a dolgok értékének megállapításában. A kis tárgyakat jobban szeretik a nagyoknál. Egy tárgy értékének megállapításakor, mindent egybevéve, fontosabb szempont, hogy „könnyen hordozható” legyen, mint az, hogy mennyire ritka jószág, vagy mennyi munkát kell fektetni az előállításába. Aminek a magyarázata abban rejlik – írja Warner –, hogy a murnginok számára a „legfőbb érték a mozgás szabadsága”. Ami pedig azt a vágyat illeti, hogy „az embert ne kösse semmi a tárgyakhoz, és ne kelljen felelősséget éreznie irántuk” (ez kötöttséget jelentene a rájuk jellemző kóborló életmód szempontjából), Warner ebből vezeti le azt, hogy a murnginoknak „nagyon kifejezetlen a tulajdon iránti érdeklődése”, illetve azt is, hogy „egyáltalán nem foglalkoztatja őket az a gondolat, hogy fejlesszenek valamit technikai eszközeiken” (1964. 136–137.).

Itt tehát különleges gazdasági „sajátszerűséggel” van dolgunk. Nem állítom, hogy ez a jelenség általános lenne, előfordulása pedig talán éppúgy magyarázható akár a szobatisztaságra való nevelés fogyatékoságával, akár az anyagi felhalmozásra való tanult közömbösséggel; annyi biztos, hogy vannak vadászó népek, amelyek határozottan hajlamosak arra, hogy hanyagul ne törődjenek a tulajdonukat képező dolgokkal. Azzal a fajta nemtörődömséggel viselkednek, ami csak egy olyan népnél lenne helyénvaló, amely tökéletes ellenőrzést gyakorol a termelés problémái fölött – így viszont az örületbe kergeti az európaiakat. *„Fogalmuk sincs arról, hogy hogyan vigyázzanak a holmijaikra. Eszükbe nem jutna, hogy rendet tartsanak közöttük, hogy kimossák vagy megtisztítsák őket, összehajtogassák, fölakasszák vagy egymásra rakják őket. Ha valami konkrét dolgot keresnek, szanaszét hányják a kosaraikból előkotort »vegyesfelvágottat«. A sátrukban egymás hegyén-hátán tárolt nagyobb tárgyakat szétdobálják, mit sem törődve azzal, hogy azoknak bajuk eshet. Az európai megfigyelő szüntelenül azzal az érzéssel küzd, hogy ezek az indiánok [a yahganok] semmiféle értéket nem tulajdonítanak használati tárgyaiknak, mintha nem is emlékeznének arra, hogy mennyi munkába, erőfeszítésbe került, hogy előállítsák őket.¹² Igazából az van, hogy senki sem törődik a maga kevéske holmijával, ingóságával; könnyen elveszíti, ugyanilyen könnyen pótolja. [...] Az indián még akkor sem ügyel rájuk, ha könnyűszerrel meglehetné. A fehér ember csak fejét csóválja, látván, hogy ezek mily végtelenül közömbösen hagyják összekoszolódni vadonatúj szerzeményeiket, értékes ruhadarabokat, frissen szerzett dolgokat, értékes tárgyakat, vagy tűrik, hogy a gyerekek és a kutyák szétmarcangolják őket. [...] Ha kapnak valami értékes dolgot, azt merő kíváncsiságuk okán néhány óráig nagy becsben tartják, azt követően azonban mit sem törődnek azzal, ha tönkremegy a latyakos sárban. Minél kevesebb tulajdonuk van, annál kényelmesebben keríthetnek sort a helyváltoztatásra; ami tönkremegy, annak helyébe, alkalomadtán, újat kerítenek. Így tehát tökéletesen hidegen hagyja őket az anyagi javak birtoklása.”* (Gusinde, 1961. 86–87.)

Az ember hajlamossá válik arra, hogy a vadászban ne lásson „gazdasági tevékenységet folytató” személyt. Legalábbis, ami a nem közvetlenül a létfontartást szolgáló javakat illeti, pontosan az ellenkezője annak a karikatúraszerű figurának, akibe minden „Bevezetés a közgazdaságtan alapelemeibe” címet viselő munka első oldalán beleütközünk. Szükségletei alig vannak, a hozzájuk szükséges eszközöknek pedig (ehhez képest)

bőviben van. Következésképp „nem rabja az anyagi szükségleteknek”, „nincs érzéke a birtokláshoz”, „rendkívül alulfejlett a magántulajdonhoz való viszonya”, „semmi nem ösztökéli az anyagi javak megszerzésére”, nem érdekli, hogy fejlessze eszközállományának technikai szintjét.

A vadászoknak az anyagi javakhoz fűződő, a fentiekkel jellemezhető viszonyában van egy nagyon egyértelmű és fontos elem. Ennek a gazdaságnak a belső szempontrendszerére felől nézve tökéletesen elhibázott arról értekezni, hogy a szükségleteket „visszafogják”, a vágyakat „korlátok közé szorítják”, vagy arról, hogy a gazdagság fogalma „korlátozott”. Az ilyen megfogalmazás ugyanis megelőlegezi a nevezetes *homo oeconomicus*, illetőleg azt, hogy a vadászembernek lélekben meg kell küzdenie saját rosszabbik énjével, majd pedig, miután győzelmet aratott az utóbbi fölött, kulturálisan elköteleződik egyfajta szegénységi fogadalom mellett. Ez a fogalmazásmód föltételezi az arról a szerzésvágyról való lemondást, mely eleve ki sem fejlődött benne; föltételezi azoknak a vágyaknak a visszafogását, amelyek meg sem fordultak a fejében. A *homo oeconomicus* vadászainknál későbbi, burzsoá találmány, mely – Mauss szavaival élve – „*éppúgy még csak ezután fog kialakulni, mint az »erkölcsi lény« fogalma*”. Nem arról van szó, hogy a vadászok és gyűjtögetők megzabolázták „*anyagi javak szerzésére*” ösztökélő késztetéseiket – ilyenek egész egyszerűen nem támadtak még bennük. „*Ráadásul nagy áldás is számukra, hogy érintetlen maradnak a Gonosz kísértéseitől, de vadembereink ráadásul boldognak mondhatók, mivel az a két zsarnok – a szerzésvágy és a kapzsiság –, mely közülnk, európaiak közül sokakat megkínoz és pokolra taszít, erdeik sűrűjében nem találhatik. [...] Mivel tökéletesen elégedettek, ha el tudják tartani magukat, egyikük sem áll az Ördög szolgálatába csupáncsak azért, hogy vagonra tehessen szert.*” (LeJeune, 1897. 231.)

Hajlamosak vagyunk úgy gondolkodni, hogy a vadászok és gyűjtögetők *szegények*, mivel nincs semmijük. Meglehető, célszerűbb lenne úgy gondolnunk rájuk, mint akik *szabadok*. „*Anyagi javaik elképesztő szűkössége megkíméli őket attól, hogy mindennapos szükségleteik miatt aggódva gondoljanak a holnapra, s ez képessé teszi őket arra, hogy élvezzék az életet.*” (Gusinde, 1961. 1.)

(Folytatása következik.)

Jegyzetek

1. Vagy legalábbis Lucretius előttre. (Lásd Harris, 1968. 26–27.)
2. Az efféle kalkulálás történelmileg adott előfeltételeihez lásd Codere, 1968 (főleg 574–575.).
3. A „szűkösségnek” a kapitalista termelési viszonyok közötti komplementer intézményesüléséhez lásd Gorz, 1967 (37–38.).
4. Jegyezzük meg itt, hogy a kortárs európai marxistáknak a primitív népek szegénységéről hangoztatott nézetei nagyon gyakran semmiben nem különböznek a polgári közgazdászokéitól. Lásd Buharin, 1967; Mandel, 1962, 1. köt.; illetve a Lumumba Egyetemen használt gazdaságtörténeti kézikönyv (a bibliográfiában ez „Anonim, é. n.” címszó alatt lelhető föl).
5. Nagyon sokáig szinte Elman Service volt az egyetlen etnológus, aki szembefordult a vadászó népek szegénységéről vallott hagyományos nézetekkel. Jelen tanulmány igen sokat köszönhet az arunták szabadidős tevékenységéről tett megjegyzéseinek (1963. 9.), illetve a vele folytatott beszélgetéseim során elhangzottaknak.
6. White „fejlődéstörvénye” alapvetően a *per capita* mérték miatt elhibázott. A neolitikus tár-

sadalmak azért képesek összességében nagyobb tömegű energiát mozgósítani, mint a földművelést még nem ismerők, mert nagyobb tömegű, energiaforrásként számba vehető embert képesek el-tartani (a domesztikálás alkalmazásával) – és így munkába állítani. A társadalmi termék összvolumenének megnövekedése azonban nem feltétlenül a munkatermelékenység megnövekedésének következménye (mint azt White a neolitikus forradalom kapcsán föltételezi). A jelenleg rendelkezésünkre álló etnológiai adatok, mint alább látni fogjuk, amellet szö-lhatnak, hogy az egyszerű földművelő rendsze-
rek termodinamikai (vagyis az emberi munka egységnyi szinten kifejthető energiája) értelmé-
ben nem hatékonyabbak a vadászó-gyűjtögető életmódnál. Hasonló megfontolásokból a leg-
utóbbi időkben egyes régészeti munkák a neo-
litikus fejlődéstörténet magyarázatához nem a munkatermelékenységre, hanem a letelepedés nyújtotta stabilitásra hivatkoznak (lásd Braid-
wood és Wiley, 1962).

7. Hasonló, a misszionáriusok Kelet-Ausztrá-
liában a vér fogyasztásával való gyógyítást illető
félreértéséről való beszámoló – Hodgkinson,
1845. 227.

8. A primitív vadászó társadalmak létfeltételeit
– mint Carl Sauer megjegyzi – „nem szabad mai
utódaik helyzete alapján megítélni, hiszen ezek mára
a földteke legtermékletlenebb területeire lettek kizorít-

va, Ausztrália legbelsejébe, az amerikai Nagy Medence
területére, illetve a sarkvidéki tundrákra és tajgákra.
Azok a területek, ahol valaha éltek, élelemben rendki-
vül gazdagok voltak”. (Idézi Clark és Haswell,
1964. 23.)

9. Az akkulturáció fogságába zárt ember bepil-
lantást nyerhet abba, milyen is lehetett „tisztés-
séges” környezetben a vadászó-gyűjtögető élet-
forma, ha elolvassa Alexander Henry beszámó-
lóját Észak-Michiganban, „fogadott” chippewa
indiánként tett, tapasztalatokban gazdag újtjáról.
(Lásd Quimby, 1962.)

10. Turnbull is hasonlókat mond a Kongó menti
pigmeusokról: „Ami a hajlék, a ruházat vagy az
anyag kulturába tartozó dolgok bármelyikének elké-
szítéséhez kellhet, az ott van a kezük ügyében.” Úgy
ítéli továbbá, hogy a létfenntartásnak sincs problé-
mája. „Egész évben elegendő mennyiségben tehet-
nek szert vadhúsról, illetve növényi eredetű táplálék-
ra.” (1965. 18.)

11. Vannak gyűjtögető életmódot folytató cso-
portok, amelyekhez ma nem köthető érdem-
leges építészeti teljesítmény, de amelyek, mi-
előtt még az európaiak elűzték volna őket, igen
is folytattak ilyesmit. Lásd Smythe, 1871. 1. köt.
125–128.

12. Ne feledkezzünk meg azért Gusindének
arról a megjegyzéséről, hogy „tűzföldi indiánja-
inknak nem kell sokat bajlódniuk, hogy ellássák ma-
gukat a szükségessé munkaeszközökkel”.

Vörös István

PROGRAMBESZÉD

Az ember gyerekként a jövőt
éli meg. Pici, túlérzékeny lények,
már a ráció alól kiszabadulva.
A felnőttkor a múlt. Ami kétszáz
éve még jól működött,
elrontottuk. A felnőttkor
már nem ketyeg. Mint egy
leállt falióra. Mint egy
hatástalanított pokolgép.